

Četbou proti ageismu: kniha jako prostředek při změně postojů dětí vůči stáří

Reading as a Tool Against Ageism: a Book as a Means For Changing Children's Attitudes Towards Old Age

Radim Schottl

Abstrakt: V tomto textu řešíme otázku, zda četba vybrané dětské literatury může mít u dětí vliv na změnu jejich postojů, mírnění negativních předsudků a stereotypního vnímání v oblasti společensky významných sociálních témat, jako je například ageismus a zda vliv knihy může vést až k altruismu. Studie systematicky provází procesy a jevy v průběhu četby, přičemž se postupně zaměřuje na dětského čtenáře a literaturu pro děti a mládež. Ageismus byl vybrán záměrně jakožto v současnosti stále více diskutované téma a také jako zajímavý problém k výzkumu, který na tuto studii navazuje v rámci disertační práce. Autor při představování jednotlivých témat, jejich analýze a vytváření závěrů, vychází především z výsledků publikovaných v zahraničí. Výsledky naznačují, že práce s literaturou pozitivně ovlivňuje postoje vůči stáří. Na úspěšnosti tohoto procesu závisí řada faktorů, přičemž mezi nejvýznamnější faktory patří věk a charakteristika literárního (hlavního) hrdiny.

Klíčová slova: kniha, dětská literatura, četba, fikce, empatie, altruismus, postoje, předsudky, ageismus, stáří

Abstract: In this text we discuss the question whether reading selected children's literature can have an influence on children in terms of their attitude, reduction of negative prejudice and stereotypical perception in the field of important social issues (ageism as an example) and whether the influence of a book can lead all the way to altruism. This study systematically accompanies processes and phenomena during reading, gradually focusing on children's readers and literature for children and youth. Ageism has been purposely chosen due to its more and more highly-debated character in the current era, as well as an interesting research matter which figures as a follow-up to this study within the dissertation. The author bases the

presentation of individual topics, their analysis and conclusion drawings mainly on the results published abroad. The results suggest that working with the literature has a positive effect on attitudes towards old age. A number of factors depend on the success of this process, the most important factor being the age and characteristics of the literary (main) hero.

Key words: book, children's literature, reading, fiction, empathy, altruism, attitudes, prejudices, ageism, old age

Úvod

Vliv knih, krátkých textů nebo novinových článků na změnu postoje se začal široce zkoumat již od období 2. sv. války, kdy celkově zkoumání postojů a předpokladů zažilo velký rozmach právě s příchodem nacismu a jiných ideologií. Nejčastější zkoumané skupiny byly: židé, křesťané, černoši, homosexuálové, ale třeba i nacisté. Řadu výzkumů, převážně v prostředí škol, provedl a publikoval H. H. Rammers v letech 1936–1942 v šestidílné sérii *Further studies in attitudes*. Následovali další autoři, kteří zkoumali různé techniky práce s knihou nebo se zaměřovali na jiné skupiny. Jak se postupem času rozvíjela literatura a vznikaly nové literární žánry, měnila se i orientace těchto výzkumů. V současné době jsou předmětem zkoumání především knihy žánru sci-fi a fantasy u dospělých čtenářů (např. Johnson, Huffman & Jasper, 2014). Výzkumy se také zaměřují na aktuální témata jako například vliv čtení série Harry Potter na postoje k současnému

politickému prostředí (Mutz, 2016) nebo vliv čtení příspěvků v internetových diskusích s tématem změny klimatu na postoje vůči této změně (Lewandowsky, Cook, & Fay, et al., 2019).

Efektivnosti jsou si vědomi i samotní spisovatelé a autoři, kteří píšou knihu se záměrem „ukázat škodlivost předpokladů a šablon uvažování i chování“ (Vaše Literatura, 2011). Vzniká tak celá skupina knih tzv. formativní literatury, tedy literatury, u které převažuje funkce formativní. Tyto knihy přímo cílí na mladé čtenáře a formou dětských příběhů je seznamují s konkrétním společenským problémem, s cílem pozitivně formovat postoje k dané problematice. Byť takových knih v nabídce současné literatury pro děti a mládež najdeme mnoho¹, samotný vliv takto cílené literatury na určité téma a konkrétně u dětí nebyl doposud prokázán.

¹ Např.: Lentilka pro dědu Edu, Začarovaná třída, Řvi potichu, brácho, Kluk a pes (Ivona Březinová), Domov pro marfany, Táta k příštím Vánocům, (Martina Drijverová) aj.

Kniha jako mocný (psychologický) nástroj. Proč právě kniha?

Knihu můžeme jistě považovat za určitý společensko-kulturní artefakt, a to nejen ve své fyzické, ale především abstraktní formě. Je nejdůležitějším prostředkem pro uchování a předávání informací, ale i nástrojem pro styk a komunikaci mezi lidmi. Její existence provází lidstvo po staletí a je široce rozšířená po celém světě, dostupná pro velkou škálu společenských vrstev. Dokáže působit i na takových místech, kde nezasahuje média, internet nebo státní politika. Vzhledem k vysoké míře světové gramotnosti mezi mládeží ve věku 15 až 24 let (91 %) (UNESCO Institute for Statistics, 2020) je dostupná pro většinu populace. S knihou člověk přichází do kontaktu již od narození. V ČR děti průměrně přečtou jednu knihu za měsíc (Čtení pomáhá, 2015) a až 24 % nejmladších školních dětí čte knihy denně (Friedlanderová, 2018). Právě kniha má tak bezprostřední vliv na vývoj jedince. Stává se od narození přirozeným prostředkem k poznávání okolního světa i k poznání sebe. Podněcuje k jazykovému i rozumovému pochopení a citovému prožití dobra a zla v abstraktní, umělecké podobě. Tímto způsobem se vytvářejí nebo upravují přesvědčení, hodnoty a postoje.

Kniha plní několik funkcí: estetickou, formativní, informativní, společenskou, zábavnou a rekreační (Sochorová, 2007). Ne každá kniha na nás bude působit stej-

ným způsobem ve všech rovinách. Encyklopedie vesmíru, herbář, kniha o dějinách Židů, nebo brakový román budou každá plnit jinou funkci v jiné míře. Nás však zajímá především funkce formativní, za kterou považujeme vliv literárního díla na formování postojů vnímatele a jeho následné konání. Bezesporu každý z uvedených žánrů plní tuto funkci, byť některé jen z velmi malé části. Navíc záleží na tom, v jakém směru čtenáře formuje a zda je toto působení knihy žádoucí. Například brakový román může u mladých dívek působit negativně tak, že prohlubuje jejich naivitu nebo upevňuje jejich stereotypní názory.

Budeme tedy ve výběru ještě specifičtější. Konkrétně nás bude zajímat literatura pro děti a mládež s dětským hrdinou, obsahující narativní formu vyprávěnou převážně z pohledu dětského hrdiny, s tématem sociálního problému spojeným s některou stereotypizovanou skupinou obyvatel a má právě za cíl pozitivně formovat čtenáře v dané problematice. Jeden důvod k tomuto výběru je prostý. U dětí mezi lety 9-14 let patří mezi nejoblíbenější žánry „dobrodružné“ (z reálného světa) u kluků a „příběhy o dětech a mládeži“ u děvčat (Čtení pomáhá, 2015). Tyto žánry můžeme zařadit pod prózu s dětským hrdinou pro děti a mládež, na kterou u dětí tohoto věku narazíme s naprostou převahou. Jsou zde ale i další, mnohem vážnější důvody vedoucí k tak úzkému výběru, které vysvětlíme podrobněji v následujících kapitolách.

Kniha jako cesta do světa fikce

Kniha je považována za most mezi čtenářovou realitou a světem fikce. Čtení knihy může být silný a hluboce pohlcující zážitek. Čtenáři často při popisu tohoto stavu používají výraz „ztratit se v knize“ (Nell, 1988) nebo také „přemístit se do jiného světa“ (Gerrig, 1993). Nell (1988, 199–201) popisuje dva druhy vnímání knihy: absorpce a vstup. Vstup pak považuje za silnější formu změny našeho vědomí, kde hledá psychologickou paralelu se čtením v transu a stav, který během toho nastává, přirovnává dokonce až k dennímu snění či hypnóze. I přes nápadné paralely však na základě Freudovy práce vylučuje spojitost mezi čtením a sněním. Poukazuje však na velmi důležitý jev. Tím je odpojení se od mentální reality a přesunutí se do světa narativní fikce. Z hlediska pozitivní psychologie bychom tento stav mohli označit jakožto „Flow fenomén“ (Csikszentmihalyi, 1990).

Narativní transport

Gerrig (1993) pro tento proces přináší novou teorii a pojem „narativní transport“. Teorie narativního transportu popisuje, jak se lidská mysl dokáže skrze zážitek imaginativní narace a fantazii dopravit a zapojit se do příběhu tak, že se odpoutá od skutečného světa. Ať už Nellovy „absorpce a vstup“ nebo Gerrigův „transport“, všechny tyto procesy vyžadují silnou míru čtenářova zapojení. Jedině

silně zapojení „transportovaní“ jedinci budou živě prožívat příběhy a události, jako by se děly jim samotným (Sarbin, 2004). Je potřeba zdůraznit, že právě narace je oním dopravním prostředkem, který zvyšuje zapojení čtenářů do vyprávění (Gerrig, 1993; Green & Brock 2000; Green & Brock, 2002; van Laer et al., 2014).

V současnosti existuje již značné množství výzkumů zkoumajících tento druh emocionálního zapojení narace, byť pod různými termíny: doprava, identifikace, narativní přítomnost, absorpce nebo vstup. Hlavní studie (mimo již zmíněné) v této oblasti jsou: Moyer-Guse (2008), Bussele a Bilandzic (2009), Cohen (2001), Slater a Rouner (2002) a Tal-Or a Cohen (2010) nebo Hakemulder, Kuijpers, Tan, Balint a Doicaru (2017), kteří ve své publikaci *Narrative absorption zachází za hranici literárních textů a hledají tento efekt i v oblasti jiných medií, jako je třeba film nebo počítačové hry*.

Simulace

To, kam nás může „narativní transport“ přenést, je zážitek. Stav, který vypadá spíše jako skutečná zkušenost. Někteří pro to používají termín „simulace“. Mar a Oatley (2008) ve své komplexní teorii přisuzují primární funkci narativní fikce právě simulaci, která umožňuje čtenáři napodobovat a poučit se z fiktivní sociální zkušenosti. Při čtení dochází k simulaci, čtenář cítí emoce, zkušenosti a myšlenky shodné s postavami příběhu. Je tak vtažen do děje a musí konstruovat

závěry týkající se motivů postav, jejich přesvědčení a emocí.

Nikolajeva (2009, 2014a, 2014b), která se zabývá právě čtením beletrie u dětí, vyzdvihuje úlohu *fiktivní* povahy příběhů psaných pro malé děti. Vzhledem k tomu, že v pohádkových knihách postavy představují lidi nebo personifikovaná zvířata, jejich zážitky simulují reálné sociální zážitky. Tyto simulované, abstraktní zkušenosti umožňují čtenářům (včetně mladých čtenářů) procvičovat si své povědomí o tom, co mohou lidé v různých situacích cítit nebo zažít.

Nepřímým prožíváním těchto zkušeností dochází k sociální interakci. Příběh dokáže čtenáře přenést k lidem a místům, kterých by jinak nemohl dosáhnout. Tento kontakt může být silným prostředkem při formování postojů, a pokud příběhy umožňují napodobování zkušeností, mohou mít větší dopad než nenarativní texty (Fazio & Zanna, 1981). Koopman a Hakemulder (2015) to přirovnávají k jakémusi typu role. Tuto roli na sebe bere čtenář při kontaktu s knihou, s jejím narativním příběhem, a především s hrdinou. Čtenář je zasazen do konkrétního prostředí, kontextu, postavy a jiných účastníků, nálady a prostředí, které kniha popisuje. Autor knihy pak může čtenáře záměrně posouvat v prostoru a vystavovat situacím, které mohou ve čtenáři přímo fyzicky vyvolávat reakce a pocity (napětí, smutek, radost). Čtenáři se tak například objektivně může zvýšit během čtení srdeční tep, může dojít k vyplavování stresových hormonů nebo naopak

endorfinu, hormonu štěstí. To naznačuje, že střetnutí se s literárním vyprávěním je v tělesném kontaktu se čtenářem (Prasad, 2016). Tento druh ztělesněného pohledu může vyvolat i narativní emoce, jako je empatie s postavami. Tyto emoce a proces jejich vyvolávání dále podporuje schopnost porozumět chování druhých skrze uvažování o jejich víře, touhách a úmyslech (Apperly, 2012).

Hoffman (1984a, 1984b) uvádí, že vyvolat empatii může také jazykově zprostředkovaná asociace. Ta podle něj vychází ze spojení verbálního, symbolického pojmenování emoce pozorovanou osobou, kterou je fiktivní knižní postava a minulých prožitků pozorovatele, kterým je čtenář. Například verbální sdělení o tom, že pozorovaná osoba nesložila důležitou zkoušku, vyvolá v pozorovateli emoci zklamání. Ve skutečnosti pozorovaná osoba ani nemusí být fakticky přítomna. Fiktivní literární postava verbálně pojmenovává svůj emocionální stav jako úzkost, a tím ve čtenáři vyvolá odpovídající emoci úzkosti. Zdá se, že kniha dokáže čtenáře přenést nejen do fiktivního prostředí, ale i do fiktivní postavy, s níž může společně cítit, prožívat, uvažovat a rozhodovat. Narativní příběh nám tak poskytuje druh emočního spojení.

Vliv dětské literatury

Dosavadní empirické studie reflektující vztah mezi emocemi a čtením se však zaměřují především na dospělé čtenáře

a tyto výsledky jsou potom zevšeobecnovány na dětskou populaci i navzdory nepopiratelnému faktu, že dětské knihy jsou považovány za základní prostředek k diskusi o emocích a pocitech a že některé jsou k tomuto účelu primárně vytvořeny a používány.

Mezi několika výzkumy, které zkoumaly vztah knihy a rozvoje emocí u dětí, které provedla Kumschick s kolektivem (2014), bylo zjištěno, že u testované skupiny dětí, která se zúčastnila programu "READING and FEELING" došlo k významnému zlepšení emočních dovedností, jako například rozpoznávání (skrytých) pocitů, ale také ke zlepšení jazykových dovedností. Soubor experimentálních výzkumů s dětmi, které provedl Mendelsohn s kolektivem (2001) ukazuje, že knihy mohou děti naučit kognitivním dovednostem, jako je receptivní i expresivní jazyk nebo řešení problémových situací a komunikace (např. Murray & Egan, 2014).

To potvrzují i další výzkumy u dětí ve věku 7 až 10 let (Wirth et al., 2019; Ornaghi & Grazzani, 2013), které při zkoumání vlivu knihy objevily korelaci mezi jazykovými dovednostmi a emočním porozuměním u dětí. Tento vztah je důležitým poznatkem pro pochopení celého procesu. Rozvoj jazykových dovedností při čtení knihy může být podporující a užitečnou strategií pro posílení socioemotivních kompetencí dětí. Je proto nezbytné při sledování vlivu knihy, respektive narativního příběhu, přihlížet k věku dítěte a úrovni jeho jazykových

dovedností, které budou podnětné pro další rozvoj emocí.

Předpokládá se, že tyto emoce, které nevědomě vstřebáváme, úzce souvisí s (1) empatií (Bal & Veltkamp, 2013), (2) změnou postojů (Green & Brock, 2000) a vyvolávají vyšší míru (3) angažovanosti (Van Laer et al. 2014). To vše díky (4) interakci s fiktivní postavou, se kterou prostřednictvím narativního transportu můžeme tyto emoce sdílet. Nyní se na tyto čtyři body podíváme blíže v kontextu naší práce, tedy propojením tří témat: knihy, dětí a ageismu.

Vliv empatie na předsudky a postoje

Empatie se skládá z afektivní a kognitivní složky (Decety & Jackson, 2006; De Vignemont & Singer, 2006). Mar a Oatley (2008) usuzují, že četba beletrie nejvíce ovlivňuje afektivní empatii. Předpokládá se, že lidé s vysokou mírou empatie chovají vůči nečlenským skupinám méně stereotypů i předsudků a vykazují méně diskriminačního chování na meziskupinové postoje (Boudjemad & Gana, 2009). Galinsky a Moskowitz (2000) považují empatii dokonce za nástroj vedoucí k redukci těchto negativních meziskupinových postojů. Nicol a Rounding (2013) odhalili středně silnou negativní korelaci empatie s rasismem. Také Bäckström a Björklund (2007) našli mezi empatií a předsudky významný a středně silný negativní vztah. To dokládá i řada dal-

ších výzkumů (např. Batson, Chang, Orr, & Rowland, 2002; Finlay & Stephan, 2000; McFarland, 2001; Del Barrio, Aluja, & García, 2004). Bodner a Cohen-Fridel (2014) ve své studii zaměřené na vysokoškolské studenty zjistili, že mezi empatií a ageismem existuje středně silná negativní korelace. Boudjemad a Gana (2009) našli dokonce ještě silnější negativní souvislost. Vztah mezi empatií a ageismem, respektive i vliv empatie na ageismus je z výše uvedených tvrzení zřejmý.

Rogers (2015) definoval empatii jako „Schopnost vnímat vnitřní referenční rámec druhého člověka s přesností, emocionálními složkami a významy, které k němu patří, jako bych byl oním člověkem, avšak aniž bych kdy ztratil svou vlastní dimenzi.“ Člověk je tedy schopen vcítit se do druhého člověka, aniž by přestával být v kontaktu se svými vlastními emocemi a opouštěl tak svůj referenční rámec. Této schopnosti nahlížet na svět z pohledu příslušníka nečlenské skupiny říká „přijímání perspektivy“.

Psychologové a kliničtí lékaři používají pojem perspektiva k popisu schopnosti dětí rozlišovat mezi vlastními perspektivami a perspektivami druhých dětí a mentálně si představovat sebe „v botách někoho jiného“ (Newman, 1986). Toto osvojování bylo pozorováno už u dětí ve věku od tří do čtyř let (Wellman, 1992). Nejedná se jen o porozumění, ale také o aktivní překonávání vlastních předsudků, včetně stereotypů (Galinsky & Moskowitz, 2000).

Perspektiva a ageismus

Přijímání perspektivy je jedním z aspektů empatie, u něhož lze očekávat těsný vztah s mírou ageismu. Podle Galinského a Moskowitz (2000) je proces, kdy jedinec přijímáním perspektivy snižuje množství negativních meziskupinových postojů, velmi podobný procesu, během kterého negativní meziskupinové postoje vznikají. Jedinec přenáší svou perspektivu na jedince vlastní skupiny, čímž vzniká tendence tuto skupinu upřednostňovat a znehodnocovat význam skupin, jichž není členem (Cadinu & Rothbart, 1996; Turner, 1987). V opačném případě jedinec přenáší svou perspektivu na jedince nečlenské skupiny a poté skrze tuto perspektivu generalizuje své hodnocení na celou skupinu (Batson et al., 2002; Davis, Conklin, Smith & Luce, 1996; Galinsky & Ku, 2004; Galinsky & Moskowitz, 2000).

Pokud je tedy například dítě schopno dívat se na svět z perspektivy starého člověka, dochází k překryvu perspektivy vlastní a tohoto starého jedince, což potom vede k přenosu vlastního pozitivního hodnocení na tohoto starého člověka. Hodnocení starého člověka se následně generalizuje i na celou skupinu starých lidí. Přijímání perspektivy tedy redukuje upřednostňování skupiny mladých lidí a zvyšuje pozitivní hodnocení skupiny starých lidí (Galinsky & Moskowitz, 2000).

Chen, Kiersma, Yehle a Plake (2015) zkoumali vliv přijímání perspektivy na míru negativních postojů vůči starým

lidem. Uskutečnili experiment, v jehož rámci do univerzitní výuky začlenili počítačovou hru simulující stárnutí. Studenti farmacie, kteří tuto počítačovou hru hráli, pak vykazovali signifikantní zlepšení postojů vůči starým lidem. Hra jim totiž poskytla příležitost podívat se na svět optikou starých pacientů a tím i lépe porozumět jejich zkušenostem. Také Boudjemad a Gana (2009) našli mezi přijímáním perspektivy a ageismem středně silnou souvislost. Vypadá to tedy, že přijímání perspektivy by mohlo být efektivním nástrojem ke snižování míry ageismu (Galinsky & Moskowitz, 2000; Todd, Bodenhausen, Richeson, & Galinsky, 2011).

Jakou roli tedy hraje kniha při přijímání, respektive při změně perspektivy? Příběhy jsou základní organizační strukturou lidského myšlení (Bruner, 1991). Když věnujeme pozornost (narrativnímu) vyprávění, lidé mají tendenci sledovat zkušenosti hlavního hrdiny, ať už je vyprávění zobrazeno v písemné, obrazové nebo ústní podobě, a tak si přímo nacvičují perspektivu (Black et al., 1979). Veškeré zážitky, pocity, emoce nebo názory jsou totiž zprostředkovány skrze tuto postavu a mohou se skrze ni i „ohýbat“. Názory hrdiny tedy nemusí odpovídat tomu, co bychom cítili nebo si mysleli v dané situaci my. To však zde nehraje takovou roli. Pocity a názo-

ry hrdiny potlačí ty naše, jelikož právě skrze hrdinu je nám vytvořená realita zprostředkována a je námi prožívána. Dochází k velmi silnému efektu, kterému se říká identifikace s hrdinou.

Mar a Oatley (2008) zhodnotili zkušenosti dospělých s narativní beletrii v různých formátech. Zkoumali zkušenosti s romány, filmy nebo divadelními hrami. Domnívají se, že tato zkušenost je podobná kognitivní a emoční simulaci sociální zkušenosti. To by podle autorů mohlo zlepšit schopnosti přijmout cizí perspektivu. Navíc tvrdí, že zatímco forma nebo fiktivní povaha příběhů jsou důležitými hledisky, jako nejdůležitější prvek uvádí naraci, která je zásadní pro perspektivu.

Atributy stáří

Vescio, Sechrist a Paolucci (2003) se domnívají, že přijímání perspektivy ovlivňuje i atribuční myšlení² jedince. Člověk, který se na svět dívá z perspektivy druhého jedince, uvažuje spíše z hlediska situačních faktorů, nikoli z hlediska dispozičních rysů, jak tomu bývá při hodnocení a posuzování druhých lidí (Galinsky & Moskowitz, 2000; Todd & Galinsky, 2014; Vescio et al., 2003). To je velmi důležité vzhledem k tomu, že děti nevnímají staré lidi jako celistvý stereotyp, ale jejich postoj vůči nim je vytvá-

² Kognitivní proces přisuzování jedné či více příčin vlastnímu chování a chování jiných lidí. Jedná se o způsob subjektivního vytváření spojitosti mezi příčinou a následkem chování.

řen skrze jednotlivé atributy (šedivé vlasy, vrásky, hůlka, brýle, špatná paměť, pomalá chůze, ...) a postoje vůči těmto atributům. Výzkumy dětských kreseb navíc dokazují, že čím starší postavu děti kreslily, tím více se těchto atributů „stáří“ v kresbě vyskytovalo (Svobodová, 2010; Kadlecová, 2009). Soustředění se na situační činitele, a nikoli pouze na dispoziční rysy, pak při utváření názoru na daného jedince zřejmě oslabuje nepříznivý účinek stereotypů. Přijímání perspektivy tedy vede ke snižování množství negativních meziskupinových postojů (Galinsky & Moskowitz, 2000).

Není však možné uvažovat o přijímání perspektivy jakožto o automatickém úkonu. Jedná se o náročný proces, při kterém jednak záleží na schopnosti přijmout cizí perspektivu a také na tom, jak moc je jedincova perspektiva odlišná od perspektivy druhého člověka (nebo skupiny). Mohou se překrývat nebo mohou být zcela odlišné. Rozdílu mezi těmito perspektivami se říká „empatická mezera“. A pokud hovoříme o prolínání perspektivy dětské a starého člověka, je potřeba si uvědomit, že tzv. „empatická mezera“ zde bude hrát velký význam.

Empatická mezera

Empatická mezera je často i v české literatuře uváděna pod anglickým výrazem „empathy gap“ nebo také pod pojmem empatická propast. Je tím v psychologii myšlena „mezera“, která dělí mě a jiného účastníka od myšlenkového propojení

a empatického pochopení. Jako jednoduchý příklad poslouží rčení „Sytý hladovému nevěří“. Perspektivy sytého a hladového se neprolínají, jeden do druhého se nedokáže vcítit a vzniká velká mezera v empatickém propojení. Tato mezera pochopitelně vzniká i mezi mladými a starými.

Rozdíl v mezeře mezi dvěma osobami nebo skupinami je o to větší, když má jedna vůči té druhé velké předsudky nebo se prostě jedná o osobu jiné skupiny (pohlaví, rasa, věk, ...). Gutsell a Inzlicht (2012) upřesňují, že intuitivní sdílení emočních a motivačních stavů ostatních je omezeno na ty skupiny, které se nám líbí nebo jejichž jsme členy. Tito autoři provedli EEG měření mozkové aktivity, při kterém lidé pozorovali členy vlastní a cizí skupiny. Zjistili, že účastníci vykazovali podobné aktivační vzorce, když se sami cítili smutně, jako když pozorovali členy vlastní skupiny, kteří se cítili smutně. Naproti tomu účastníci při pozorování členů cizí skupiny nevykazovali stejné vzorce aktivace a byly tím nižší, čím více byli vůči skupině předpojatí. V mozku tak neproběhnou určité neurologické reakce a stejná aktivita. Ke stejným výsledkům došly i jiné výzkumy, které se ale zabývaly základními motorickými a smyslovými procesy, jako je motorická aktivita nebo pocit bolesti (Xu *et al.*, 2009; Avenanti *et al.*, 2010; Gutsell & Inzlicht, 2010; Mathur *et al.*, 2010).

Pro odpověď na otázku, jaký vliv má kniha na „empatickou mezera“ a zda může tuto mezera zúžit nebo zcela

odstranit, je potřeba propojit výsledky výzkumů a informace popsané ve výše uvedených kapitolách. Při čtení knihy, která má narativní formu, prožívá čtenář společně s hlavní postavou různé situace. Prožíváním těchto fiktivních situací dochází k simulaci situace reálného světa. Hlavní hrdina, který by měl být morálně kladnou postavou, uvažuje, rozhoduje a jedná. Skrze tato jednání čtenář postupně přijímá perspektivu hlavního hrdiny, a tedy i skupiny, do které patří. Pokud je tedy hlavním hrdinou člověk nečlenské skupiny, prostřednictvím kterého celý příběh prožíváme, přebíráme skrze sledovaný (prožívaný) děj jeho perspektivu. Pokud perspektiva obsahuje pozitivní postoje vůči dané nečlenské skupině a odráží se i v jeho konání, přebírá čtenář perspektivu společně s těmito postoji, které se pak mohou projevat v reálném světě čtenáře.

Empatický zájem

Pokud je empatická mezera natolik úzká, že dojde k přijetí, a tedy i překrytí perspektiv čtenáře a hlavního hrdiny, může čtenář začít nazírat na svět i z pohledu osoby nečlenské skupiny. Dochází tak k výraznému posilování empatie a tzv. empatického zájmu, který zahrnuje pocity sympatie, vřelosti, soucitu a zájmu o jiné.

Řada psychologů (např. Bäckström & Björklund, 2007; Todd et al., 2011; Mackie & Smith, 2002; Levin et al., 2016) považuje empatický zájem za významný predik-

tor předpoklady a domnívají se také, že vede k redukci míry negativních postojů vůči příslušníkům nečlenských skupin. Empatický zájem totiž v jedinci vzbuzuje pocity blízkosti k druhým lidem, a tudíž ho motivuje k budování více individualizovaných vztahů s příslušníky nečlenských skupin. Právě motivace k akci hraje u empatie a empatického zájmu význačnou roli.

Altruismus

Úzký vztah mezi empatií a prosociálním chováním je dobře prokázán (Eisenberg & Miller, 1987). Psychologové se shodují na tom, že empatie vede k soucitu, který je jedním z hlavních motivátorů altruismu (Krebs, 1975; Berenguer, 2007; Bethlehem et al., 2017; Dovidio et al., 2006; Leary & Hoyle, 2009). Proces *empatie-altruismus* totiž předpokládá, že se pozorovatel bude snažit představit si myšlenky a pocity pozorované osoby, a tím u něj vznikne empatický zájem, který má tendenci vyústit v čin. Batson (1992, 72) naznačuje, že empatie vyvolává motivaci směřující k cíli, kterým je pomoc v tíživých situacích a snižování negativních pocitů u osob, vůči kterým je empatie posilována. Batson, Lishner a Stocks (2015) toto zjednodušeně shrnují tvrzením, že jakmile jedinec cítí empatický zájem, je motivován k altruistickému jednání. Batson s kolektivem (1995) dokonce zjistili, že altruismus vyvolaný empatií může vlivem silné motivace vést člověka k takovému jednání, které sice

vede k pozitivnímu cíli, ale cesta k němu a jednání samotné porušuje morální princip spravedlnosti. Empatický zájem tedy vede k prosociálnímu chování, které má povahu pravého altruismu, jelikož cílem konání není jakýkoli vlastní zisk (pochvala, úcta, ...).

Empatický zájem a ageismus

Studii zabývajících se vztahem mezi empatickým zájmem a ageismem je výrazně méně. Například výsledky studie, kterou vytvořili Boudjemad a Gana (2009) ukázaly, že mezi empatickým zájmem a ageismem existuje silná negativní souvislost a tedy, že čím více empatie máme v podobě osobnostního rysu, tím menší máme sklon být vůči seniorům negativně zaujatí. Empatický zájem signifikantně koreloval jak s tendencí separovat se od starých lidí, tak se stereotypním vnímáním starých lidí a s negativními afektivními postoji vůči nim. V závěru práce uvádí, že tento výsledek je v souladu s výsledky týkajícími se všeobecných předsudků.

Vliv literatury na altruismus: odraz ve skutečném světě

Předpokládá se, že zvýšení čtení vhodné narativní literatury zvýší i míru empatie. A pokud empatie může být vyvolána čtením literárních textů, může literatura skutečně nabídnout potenciál k prosazování skutečných občanských aktů. Propojení mezi literární fikcí a empatií

bylo pozitivně přijato.

Mnoho fiktivních příběhů obsahuje postavy, které vykazují prosociální chování. Podle teorie sociálního učení čím více u jedince dochází k simulaci a učí se od postav projevující prosociální chování, tím pravděpodobnější bude jeho aktivní projevování prosociálního chování (Greitemeyer, Osswald, & Brauer, 2010). Ve skutečnosti byla věnována relativně malá pozornost těmto mentálním procesům spojeným se čtením fikce a tomu, jak souvisí s myšlením a chováním v reálném světě (Stansfield & Bunce, 2014).

Značná část výzkumů podporuje představu, že propojení literatury s empatií lze zobecnit na „skutečný svět“. Studie zkoumající účinky čtení na postoje naznačují, že čtení může podporovat prosociální postoje vůči ostatním (obvykle vůči menšinám) (Hakemulder, 2000; Paluck & Green, 2009). Na druhou stranu, získané postoje, ať už negativní nebo pozitivní, se nemusí vždy odrážet v následných reálných činech a jednání. Existují však výzkumy, které tento efekt zkoumaly v prostředí lékařství a péče o pacienty (Schneiderman, 2002) nebo se jím zabývaly v oblasti environmentálních témat (Beierl, 2008). Oba uvedené výzkumy prokázaly, že četba fiktivní narativní literatury, která se zabývala daným problémem, zvýšila empatii a pozitivně ovlivnila postoje, což mělo za následek reálné změny v chování, například u chování sestřiček vůči pacientům.

Zdá se tedy, že čtení literární fikce

nabízí možnost úmyslného zásahu na podporu empatie, která je úzce spojena s postojí, což může vést ke změně chování. Jak píše Sobel (1996): „Musíme začít u empatie tím, že se staneme zvířaty předtím, než je budeme chtít zachraňovat.“

Závěr

Cílem tohoto textu bylo poukázat na knihu jako na efektivní nástroj při změně postojů u dětí, mírnění jejich negativních předsudků a stereotypního vnímání v oblasti společensky významných sociálních témat, jako je například ageismus. V současné době jsou žáci prostřednictvím výukových metod seznamování s různými společenskými jevy, pro které si tvoří, případně formují, vlastní postoje.

Práce s knihou je jedna z velmi častých a oblíbených aktivit, která se k těmto účelům využívá. Ať už formou samostatného domácího čtení, společného čtení nebo formou čtenářských dílen.

Zahraniční výzkumy ukazují, že efektivní práce s vhodnou literaturou může ve čtenáři spustit procesy, které zasahují do pozitivního formování postojů, rozvíjení soucitu a empatie, což může vést až k prosociálnímu chování. Stěžejním hybatelem těchto procesů je tzv. hrdina (nebo hlavní postava) knihy. Tato studie představuje vymezení jednotlivých procesů, jejich vzájemných vazeb a vysvětlení jejich efektu v kontextu výsledků zahraničních studií takovým způsobem, aby bylo možné na toto navázat následnou výzkumnou aktivitou.

Literatura

- Apperly, I. A. (2012). What Is "Theory of Mind"? Concepts, Cognitive Processes and Individual Differences. *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 65(5), 825–839.
- Avenanti, A., Sirigu, A., & Aglioti, S. M. (2010). Racial bias reduces empathic sensorimotor resonance with other-race pain. *Current biology*, 20(11), 1018–1022.
- Bäckström, M., & Björklund, F. (2007). Structural modeling of generalized prejudice: The role of social dominance, authoritarianism, and empathy. *Journal of Individual Differences*, 28(1), 10–17.
- Bal, P. M., & Veltkamp, M. (2013). How does fiction reading influence empathy? An experimental investigation on the role of emotional transportation. *PLoS ONE*, 8(1).
- Barrio, V. D., Aluja, A., & García, L. F. (2004). Relationship between Empathy and the Big Five Personality Traits in a Sample of Spanish Adolescents. *Social Behavior and Personality*, 32, 677–682.

- Batson, C. D. (1992). Experimental tests for the existence of altruism. *PSA: Proceedings of the Biennial Meeting of the Philosophy of Science Association*, 2(1), 69-78.
- Batson, C. D., Chang, J., Orr, R., & Rowland, J. (2002). Empathy, attitudes and action: Can feeling for a member of a stigmatized group motivate one to help the group. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28(12), 1656-1666.
- Batson, C. D., Klein, T. R., Highberger, L., & Shaw, L. L. (1995). Immorality from empathy-induced altruism: When compassion and justice conflict. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68(6), 1042-1054.
- Batson, C. D., Lishner, D. A., & Stocks, E. L. (2015). *The empathy-Altruism hypothesis*. In D. A. Schroeder & W. G. Graziano (Eds.), *Oxford library of psychology. The Oxford handbook of prosocial behavior* (259-281). Oxford University Press.
- Beierl, B. H. (2008). The Sympathetic Imagination and the Human-Animal Bond: Fostering Empathy through Reading Imaginative Literature. *Anthrozoös*, 21(3), 213-220.
- Berenguer, J. G. (2007). The Effect of Empathy in Proenvironmental Attitudes and Behaviors. *Environment and Behavior*, 39, 269-283.
- Bethlehem, R., Allison, C., van Andel, E. M., Coles, A. I., Neil, K., & Baron-Cohen, S. (2017). Does empathy predict altruism in the wild?. *Social neuroscience*, 12(6), 743-750.
- Black, J. B., Turner, T. J., & Bower, G. H. (1979). Point of view in narrative comprehension, memory, and production. *Journal of Verbal Learning & Verbal Behavior*, 18(2), 187-198.
- Bodner, E., & Cohen-Fridel, S. (2014). The paths leading from attachment to ageism: a structural equation model approach. *Death Studies*, 38(7), 423-429.
- Boudjemad, V., & Gana, K. (2009). Ageism: adaptation of the Fraboni of Ageism Scale-Revised to the French language and testing the effects of empathy, social dominance orientation and dogmatism on ageism. *Canadian journal on aging*, 28(4), 371-389.
- Bruner, J. (1991). The Narrative Construction of Reality. *Critical Inquiry*, 18, 1-21.
- Busselle, R. W., Bilandzic, H. (2009). Measuring narrative engagement. *Media Psychology* 12(4), 321-347.
- Cadinu, M. R., & Rothbart, M. (1996). Self-anchoring and differentiation processes in the minimal group setting. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(4), 661-677.
- Cohen, J. (2001). Defining identification: A theoretical look at the identification of audiences with media characters. *Mass Communication & Society*, 4(3), 245-264.
- Csikszentmihalyi, M. (1990). *Flow: The psychology of optimal experience*. New York: Harper Perennial.

- Čtení pomáhá. (2015). *Děti přečtou ročně 13 a více knih, při výběru se řídí hlavně žánrem*.
Dostupné z: <https://www.ctenipomaha.cz/cs/novinky/kazdy-mesic-jednu-knihu>
- Davis, M. H., Conklin, L., Smith, A., & Luce, C. (1996). Effect of perspective taking on the cognitive representation of persons: a merging of self and other. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70(4), 713-726.
- De Vignemont, F., & Singer, T. (2006). The empathic brain: How, when and why. *Trends. Cognitive Sciences*, 10(10), 435-441.
- Decety, J., & Jackson, P. L. (2006). A Social-Neuroscience Perspective on Empathy. *Current Directions in Psychological Science*, 15(2), 54-58.
- Dovidio, J. F., Piliavin, J. A., Schroeder, D. A., & Penner, L. A. (2006). *The social psychology of prosocial behavior*. Mahwah, NJ, USA: Erlbaum.
- Eisenberg, N., & Miller, P. A. (1987). The relation of empathy to prosocial and related behaviors. *Psychological Bulletin*, 101(1), 91-119.
- Fazio, R. H. & Zanna, M. P. (1981). Direct Experience and Attitude-Behavior Consistency. *Advances in Experimental Social Psychology*, 14, 161-202.
- Finlay, K. A., & Stephan, W. G. (2000). Improving intergroup relations: The effects of empathy on racial attitudes. *Journal of Applied Social Psychology*, 30(8), 1720-1737.
- Friedlaenderová, H., Landová, H., Prázová, L., & Richter, V. (2018). *České děti a mládež jako čtenáři v roce 2017*. Brno: Host.
- Galinsky, A. D., & Ku, G. (2004). The effects of perspective-taking on prejudice: the moderating role of self-evaluation. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30(5), 594-604.
- Galinsky, A. D., & Moskowitz, G. B. (2000). Perspective-taking: decreasing stereotype expression, stereotype accessibility, and in-group favoritism. *Journal of personality and social psychology*, 78(4), 708-724.
- Gerrig, R. J. (1993). *Experiencing narrative worlds: On the psychological activities of reading*. Yale University Press.
- Green, M. C., & Brock, T. C. (2000). The role of transportation in the persuasiveness of public narratives. *Journal of Personality and Social Psychology*, 79(5), 701-721.
- Green, M. C., & Brock, T. C. (2002). In the mind's eye: Transportation-imagery model of narrative persuasion. In M. C. Green, J. J. Strange, & T. C. Brock (Eds.), *Narrative impact: Social and cognitive foundations* (315-341). Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Greitemeyer, T., Osswald, S., & Brauer, M. (2010). Playing prosocial video games increases empathy and decreases schadenfreude. *Emotion*, 10(6), 796-802.
- Gutsell, J. N., & Inzlicht, M. (2010). Empathy constrained: Prejudice predicts reduced

- mental simulation of actions during observation of outgroups. *Journal of Experimental Social Psychology*, 46(5), 841–845.
- Gutsell, J. N., & Inzlicht, M. (2012). Intergroup differences in the sharing of emotive states: Neural evidence of an empathy gap. *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, 7(5), 596–603.
- Hakemulder, F. (2000). *Moral Laboratory: Experiments Examining the Effects of Reading Literature on Social Perception and Moral Self-Concept*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Hakemulder, F., Kuijpers, M. M., Tan, E. S., Balint, K., & Doicaru, M. M. (Eds.) (2017). *Narrative absorption*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Hoffman, M. L. (1984a). The contribution of empathy justice and moral judgment. In Eisenberg, N., Strayer, J. (Eds.) *Empathy and its development* (47–80). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hoffman, M. L. (1984b). Interaction of affect and cognition in empathy. In Izard, C., Kagan, R., Zajonc, R. (Eds.) *Emotions, cognition, and behavior* (103–131). Cambridge, Cambridge University Press.
- Chen, A. M., Kiersma, M. E., Yehle, K. S., & Plake, K. S. (2015). Impact of an Aging Simulation Game on Pharmacy Students' Empathy for Older Adults. *American journal of pharmaceutical education*, 79(5), 65.
- Johnson D. R., Huffman B. L., & Jasper D. M. (2014) Changing Race Boundary Perception by Reading Narrative Fiction. *Basic and Applied Social Psychology*, 36(1), 83–90.
- Kadlecová, J. (2009). *Percepce seniorů dětmi* [Diplomová práce, Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích]. Thesis. <https://theses.cz/id/kga5lr/>
- Koopman, E. M., & Hakemulder, F. (2015). Effects of Literature on Empathy and Self-Reflection: A Theoretical-Empirical Framework. *Journal of Literary Theory*, 9(1), 79–111.
- Krebs, D. (1975). Empatíe a altruismus. *Journal of Personality and Social Psychology*, 32 (6), 1134–1146.
- Kumschick, I. R., Beck, L., Eid, M., Witte, G., Klann-Delius, G., Heuser, I., Steinlein, R., & Menninghaus, W. (2014). READING and FEELING: The effects of a literature-based intervention designed to increase emotional competence in second and third graders. *Frontiers in Psychology*, 5, 1448.
- Leary, M. R., & Hoyle, R. H. (2009). *Handbook of individual differences in social behavior*. New York, USA.
- Levin, M. E., Luoma, J. B., Vilardaga, R., Lillis, J., Nobles, R., & Hayes, S. C. (2016). Examining the role of psychological inflexibility, perspective taking, and empathic concern in generalized prejudice. *Journal of Applied Social Psychology*, 46, 180–191.

- Lewandowsky, S., Cook, J., Fay, N. et al. (2019) Science by social media: Attitudes towards climate change are mediated by perceived social consensus. *Memory & Cognition*, 47, 1445–1456.
- Mackie, D. M., & Smith, E. R. (2002). *From prejudice to intergroup emotions: differentiated reactions to social groups*. New York, USA: Psychology Press.
- Mar, R. A., & Oatley, K. (2008). The function of fiction is the abstraction and simulation of social experience. *Perspectives on Psychological Science*, 3(3), 173–192.
- Mathur, V. A., Harada, T., Lipke, T., & Chiao, J. Y. (2010). Neural basis of extraordinary empathy and altruistic motivation. *NeuroImage*, 51(4), 1468–1475.
- McFarland, S. (2001). *Prejudiced people: individual differences in explicit prejudice*. Manuscript, Western Kentucky University, Bowling Green.
- Mendelsohn, A. L., Mogilner, L. N., Dreyer, B. P., Forman, J. A., Weinstein, S. C., Broderick, M., Cheng, K. J., Magloire, T., Moore, T., & Napier, C. (2001). The impact of a clinic-based literacy intervention on language development in inner-city preschool children. *Pediatrics*, 107(1), 130–134.
- Moyer-Gusé, E. (2008). Toward a theory of entertainment persuasion: Explaining the persuasive effects of entertainment-education messages. *Communication Theory*, 18(3), 407–425.
- Murray, A., & Egan, S. M. (2014). Does reading to infants benefit their cognitive development at 9-months-old? An investigation using a large birth cohort survey. *Child Language Teaching and Therapy*, 30(3), 303–315.
- Mutz, D. (2016). Harry Potter and the Deathly Donald. *Political Science & Politics*, 49(4), 722–729.
- Nell, V. (1988). *Lost in a book: The psychology of reading for pleasure*. Yale University Press.
- Newman, D. (1986). The role of mutual knowledge in the development of perspective taking. *Developmental Review*, 6(2), 122–145.
- Nicol, A. A., & Rounding, K. (2013). Alienation and empathy as mediators of the relation between social dominance orientation, right-wing authoritarianism and expressions of racism and sexism. *Personality and Individual Differences*, 55, 294–299.
- Nikolajeva, M. (2009). *Power, Voice and Subjectivity in Literature for Young Readers*. New York: Routledge.
- Nikolajeva, M. (2014a). Memory of the Present: Empathy and Identity in Young Adult Fiction. *Narrative Works*, 4(2), 86–107.
- Nikolajeva, M. (2014b). *Reading for Learning: Cognitive Approaches to Children's Literature*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Ornaghi, V., & Grazzani, I. (2013). The relationship between emotional-state language

- and emotion understanding: a study with school-age children. *Cognition & emotion*, 27(2), 356–366.
- Paluck, E. L., & Green, D. P. (2009). Prejudice reduction: what works? A review and assessment of research and practice. *Annual review of psychology*, 60, 339–67.
- Prasad, A. (2016). Cyborg Writing as a Political Act: Reading Donna Haraway in Organization Studies. *Gender, Work and Organization*, 23(4), 431–446.
- Rogers, C. R. (2015). *Být sám sebou*. Praha: Portál.
- Sarbin, T. R. (2004). The role of imagination in narrative construction. In C. Daiute and C. Lightfoot (Eds.), *Narrative analysis: Studying the development of individuals in society* (5–20). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Schneiderman, L. J. (2002). Empathy and the Literary Imagination. *Annals of Internal Medicine*, 137(7), 627–629.
- Slater, M. D., & Rouner, D. (2002). Entertainment-education and elaboration likelihood: Understanding the processing of narrative persuasion. *Communication Theory*, 12(2), 173–191.
- Sobel, D. (1996). *Beyond Ecophobia: Reclaiming the Heart in Nature Education*. Great Barrington, MA: Orion Society.
- Sochorová, M. (2007). *Literatura v kostce pro SŠ*. Fragment.
- Stansfield, J., & Bunce, L. (2014). The Relationship Between Empathy and Reading Fiction: Separate Roles for Cognitive and Affective Components. *Journal of European Psychology Students*, 5(3), 9–18.
- Svobodová, L. (2010). *Percepce seniorů dětmi mladšího školního věku (věk 8–10 let)* [Diplomová práce, Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích]. Thesis. <https://theses.cz/id/brjk2q/>
- Tal-Or, N., Cohen, J. (2010). Understanding audience involvement: Conceptualizing and manipulating identification and transportation. *Poetics*, 38(4), 402–418.
- Todd, A. R., & Galinsky, A. D. (2014). Perspective-taking as a strategy for improving intergroup relations: evidence, mechanisms, and qualifications. *Social and Personality Psychology Compass*, 8(7), 374–387.
- Todd, A. R., Bodenhausen, G. V., Richeson, J. A., & Galinsky, A. D. (2011). Perspective taking combats automatic expressions of racial bias. *Journal of Personality and Social Psychology*, 100(6), 1027–1042.
- Turner, J. C. (1987). *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. Oxford: Basil Blackwell.
- UNESCO Institute for Statistics. (2021). *Literacy rate, youth total (% of people ages 15–24)*. Dostupné z: <https://data.worldbank.org/indicator/SE.ADT.1524.LT.ZS>
- van Laer, T., de Ruyter, K., Visconti, L. M., & Wetzels, M. (2014). The extended trans-

portation-imagery model: A meta-analysis of the antecedents and consequences of consumers' narrative transportation. *Journal of Consumer Research*, 40(5), 797–817.

VaseLiteratura.cz (2011) *Spisovatelka Březinová odmítá, že by její text v čítance měl povzbuzovat rasismus*. Dostupné z: <https://www.vaseliteratura.cz/aktuality1/1689-ivona-brezinova>

Vescio, T. K., Sechrist, G. B., & Paolucci, M. P. (2003). Perspective taking and prejudice reduction: the mediational role of empathy arousal and situational attributions. *European Journal of Social Psychology*, 33(4), 455–472.

Wellman, H. M. (1992). *The Child's Theory of Mind*. Boston, MA: The MIT Press.

Wirth, A., Ehmig, S.C., Drescher, N., Guffler, S., & Niklas, F. (2019). Facets of the Early Home Literacy Environment and Children's Linguistic and Socioemotional Competencies. *Early Education and Development*, 31, 892–909.

Xu, X., Zuo, X., Wang, X., & Han, S. (2009). Do you feel my pain? Racial group membership modulates empathic neural responses. *The Journal of neuroscience : the official journal of the Society for Neuroscience*, 29(26), 8525–8529.

Mgr. Bc. Radim Schottl

Filozofická fakulta, Ústav pedagogických věd

Masarykova univerzita

radim.schottl@seznam.cz